

BETLEHEMESEK BÁBTÁNCOLTATÁSA

MAGYAR MARIONETTEK

A MAGYAR NYELVTERÜLETEN két érdekes, teatrális mozgalmasságú karácsonyi szokás él: a regölés és a betlehem-játék. A hasonló jellegű harmadik, inkább vízkeresztkor szokásos játékot, a háromkirály-jarást, a csillaggal járó háromkirályokat igazában nem tekintjük önálló típusnak, annál kevésbé, mert bizonyosra vehető, hogy onnan vált ki, ahonnan a betlehem-játék, a Jézus születését ünneplő misztériumból, s az alamizsnagyűjtés kettős (karácsonyi és vízkeresztji vagy újévi) alkalmá érdekében különült el szereplőivel és naptári időpontjával. A regölés (amelynek szereplői a regösök), a maga sajátos, állatbőrös alakoskodóival, lármas hangszereivel, kivilágított szarvú szarvasával, különösen hangzó, jóformán meg sem etimologizálható varázsló refrain-jével kétségkívül a téli napfordulat pogány ünnepi játékaának ősi, töredékes hagyománya. Ez az az Európaszerte oly változatos alakban, jelmezekben, cselekményekben, verses szövegekben és dallamokban, oly változatos neveken élő pogány ünnepi játék, amelynek helyébe az egyház szívós küzdelme éppen úgy behelyettesítette a Jézus születését példázó cselekményeket, a karácsonyi misztériumokat, mint ahogy a fenséges égi jelenségnek, a nap föléledésének, a téli napfordulatnak, a Napisten ünnepének naptári helyére helyezte a IV. században Jézus születése napját.

Az eképpen világosan kettéválasztható szokáscsoport — éppen az egyház szelídítő törekvéseinek rendjén — a valóságban természetesen magyar területen is elkeveredett egymással: a regölés több-kevesebb keresztény misztériumi, a betlehem-játék meg több-kevesebb regös-hagyományt olvasztott magába szövegben, dallamban, jelmezben vagy egyéb kellékben. Ebből az következik, hogy a módszeres történeti és folklorisztikai vizsgálódásnak e két csoporttal együttesen kell foglalkoznia, ahogy a magyar kutatók valóban teszik is, valahányszor e tárgykör kérdéseivel foglalkoznak.

Ezúttal nem szándékunk sem az egyik sem a másik csoporttal részletesebben foglalkozni, de e rövid bevezetőt előre kellett bocsátanunk, mikor a magyar bábtáncoltatás hagyományos népi formáját kívánjuk az érdeklődőknek bemutatni, amely valószínűleg szintén nincs híjával e keveredésnek. A többé-kevésbé önálló s láthatólag nem az egykori liturgiái misztériumból eredő, hanem világi tárgyú báb-táncoltatásnak, 'marionette-nek' is vannak ugyan magyar szereplő-

bábjai is, de ezeknek nincsen olyan múltú hagyományuk, hogy különös figyelmet érdemelnének, annál inkább, mert bizonyosnak látszik, hogy német földről kerültek a magyarság szeme elé s múltjuk aligha terjed száz évnél többre. Általában a régi magyar hivatásos népi mulattatóknak kérdése vitás. A magyar múltnak nincs olyan határozottan fölismerhető alakú mulattatója, histriója, mimusa, bábtáncoltatója, hanswurstja, mint a németnek, nincs bajazzója mint az olasznak, nincs down-ja mint az angolnak, legalább az újkorból ilyenet nem tudunk kimutatni. A középkori hivatásos magyar mulattatók művészetének tartalmát pedig nem ismerjük, mert alig maradt ránk róluk több a nevüknél (histrio, ioculator, combibator, mimus), legfeljebb az énekmondókét (igric, hegedűs) sejtjük.

Világi eredetű magyar marionette tehát — legalább eddigi ismereteink szerint — nincsen, ami pedig van: igen közel áll ahhoz a formához, amitől eredetileg nevét kapta. Magyar szövegben sem szorol sok magyarázatra, hogy maga a marionette szó eredetileg a kis Máriát, a Szűzanyát jelentette. Ez eredeti jelentésnek egészen megfelelő, hogy a magyar nyelvterületen a marionette-játék csupán a betlehemes-játék keretében, mint ennek történelmileg alakult szerves része él. A magyar nép azonban a játéknak a marionette-hez hasonló, vele etimológiailag rokon nevét nem ismeri, a szereplő alakokat *egyszerűen* bábnak, babának nevezi, hagyományos szerepeltetésüket pedig bábtáncoltásnak, babajátéknak, míg a német eredetű, vásári világi marionette-ket általában paprikajancsi-színháznak.

Ha a név tehát nem maradt is meg, viszont annál több hagyomány él a liturgiái eredetű bábtáncoltatás emlékeiből. Azt mondjuk, hogy „több“, bár a dolog természete szerint a „több“ sem jelent „sokat“, hiszen a karácsonyi betlehemes-játék ama formái, amelyeknek a bábok táncoltatása még szerves része, ma már Európaszerte a ritkaságok közé tartoznak. Még nagyobb ritkaság, hogy a bábok ne csak mozogjanak, hanem — természetesen a bábokat mozgató élő szereplő szavával — meg is szólaljanak.

Míg magának a betlehemi bábtáncoltásnak magyar szokásterülete viszonylag nagynak mondható, mert a Dunántúl, különösen Somogy megye több községére kiterjed, a „beszédes“ bábok hazája már jóval kisebb területre szorul, egy — az előbbivel össze nem függő — területre, a Felső-Tisza mellett. De a szótalán bábok dunántúli területének egyes idetartozó szövegrészei is arra engednek következtetni, hogy korábban itt is volt a báboknak mondanivalójuk.

A magyar betlehem-játék valószínű összefüggését az egykori liturgiái misztériummal, az ebből való kiválását, viszonyát a háromkirályok játékához s számtalan más vonatkozását ma már elég tisztán látjuk, miután a legjelesebb magyar folkloristák több ízben alaposan, összehasonlító alapon foglalkoztak az idevágó kérdésekkel, ha természetesen mindent nem is tisztázhattak. Gyulai Pál, Solymossy Sándor, Sebestyén Gyula, Vikár Béla s mások kutatásainak eredményei igen érdekes adatokat szolgáltatnak a marionette megismeréséhez. Ezeket a történeti vonatkozású magyar megállapításokat, részben igen szellemes föltevéseket ezúttal mellőzve, csupán magának a magyar népi

marionette-nek emlékeit kívánjuk ismertetni, amelyek bizonyára számot tarthatnak szélesebb körű érdeklődésre.

A KORÁBBAN előkerült dunántúli bábtáncoltató betlehem-játékok egyik fontos kelléke, amelyben maguk a bábok szerepelnek, a rendszerint templomalakú, jobbára tornyos, színes papírokkal be ragasztott, kereszttel, csillagokkal díszített, hordozható szekrény, elül vagy oldalt nyitott, de — gyakran vesszőfonadék-sövénnyel zárt — tornáccal, amely tornácon történik — alulról, fogantyúk segítségével — a bábok mozgatása. De egy községből, Kiskanizsáról, olyan betlehemet ismerünk, amely semmiben sem hasonlít templomhoz s eresze alatt — mintha színpad volna — papírcsipekfüggöny függ. Talán ez őrzött meg legtöbbet a középkori marionette alakjából. A magyar betlehemek (bábtáncoltató szekrények) egyik legszebbike Szatmárcseke községből került elő. E kéttornyú hatalmas szekrény teljes elülső oldalának fele mezeje tele van színes transzparens papírfigurákkal ; fönt — a mező felében — a nap, hold, csillagok, üstökös s ezek alatt a másik fél mező ugyanilyen transzparens alföldi legelőbeli ábrázolásokkal: háttérben a falu temploma, elül pásztorok, juhok, juhok között a szamár, pásztor mellett a kutya, odább gémeskút. Mindez minden távlat nélkül, dekorative elszórva a nagy mezőben, amelynek csak alant van a néző felé oly kis nyílása, amelyen két báb megjelenhetik és mozoghat. Minthogy a bábok akkorák, mint a transzparens kép pásztoralakjai, a bábok megkapóan olvadnak bele a transzparens képbe.

A marionette bábjaikat, mint magát az egész betlehemet, a serdültebb gyerekek, legények csinálják vagy a szülők készítik számukra, esetleg jeles faragókkal faragtatják a faluban. A legszebb bábokat Somogy megye betlehemeiben lehet látni, amely megye egyébként is híres pásztorainak, különösen juhászainak faragóművészetéről.

A bábszereplők Dunán túl általában a következők: angyalok, bundás pásztorok, feketébe öltöztetett vagy feketeszőrű ördögök, egy kéményseprő, egy dékán (= templomszolga), egy dékáné (menyecske) s a legrégebb változat szerint egy szerzetes (barát). A nemzetközi változatok s a középkori misztériumok egybevetéséből az derül ki, hogy e szereplők közül csak az angyalok, pásztorok és az ördög s a nyilván Heródest ábrázoló kéményseprő misztériumi alak, a többi pedig nem. A tiszamenti változatokban valóban Heródes a neve az egyik bábnak s ugyanott a kéményseprő hiányzik. Hogy került az egykor komoly misztériumszerű hagyomány körébe a dunántúli magyar földön templomszolgát jelentő dékán és felesége s a barát bábfigurája, amely utóbbi kettő közül valamelyik rendszerint csengős persellyel is föl van szerelve? Sebestyén Gyula szerint úgy, ahogy a templomi marionette-előadásoknak — mai színpadi nyelven szólva — kellékesei, ügyelői és pénzszedői is odakerültek, úgy, ahogy a nép a templomokban, illetőleg a templom előtt, vagy a kolostorok kapui alatt együtt látta őket. E templom mellőli eredet volna a magyarázata annak is, hogy a magyar betlehemek, mint némely németek, templomalakúak (ahol a tornácon táncolnak a bábok) s nem

barlangok, jászlak, bölcsők, félszerek (színek), mint a német krippe-k, a tót jaslická-k, a lengyel sopká-k stb. Ugyanő veti föl azt a gondolatot, hogy a bábok idők folyamán azért némultak el, mert a betlehemesek lassanként kisajátították a bábok szerepét s maguk öltöztek föl szereplőknek. Ez így, a hozzáfűzött megokolás mellőzésével, kissé nyersen hangzik. Mindenesetre számba kell vennünk azt is, hogy bár a betlehemek állítása legalább is Szent Ferenc rendjének alapításáig kísérhető vissza a múltban, a szerepek nem okvetlenül erednek a betlehemekből. Kétségtelen ugyanis, hogy a karácsonyi egyházi szertartások középkori formái, ahogy ezt a legrégebb francia rouen-i, tours-i, limoges-i gyakorlatból ismerjük, sok olyan elemet tartalmaznak, amelyek közvetlenül is átszállhattak s át is szállottak a misztériumszerű drámai játékokba s ezekből aztán a népi hagyományba is. E tisztos emlékek énekeinek, antiphonáinak, zsoltárainak szövegrészletei, aminők: *natum vidimus, — laudate dominum, — infantem vidimus, — Stella fulgore nimio rutilat: quae regem regum demonstrate — quem venturum olim prophetiae signaverant, — eamus ergo... offerentes ei munera, — impleta sunt omnia, quae propheticè dicta stnt — ma is zengenek a távoli magyar faluk ma már jobbára gyermeki betlehemeseinek ajakán, természetesen magyarul, legfeljebb a gloria in excelsis deo hangzik a régi egyházi misztériumok nyelvén, latinul, az ő ajakukon is.*

Közelebbről megnézve egyik somogyi, Lengyeltóti nevű községből eredő betlehem bábjait, ezek íme a következők: 1. az ördög, fején két szarvval. Öltözete fekete bunda, arca ütött-kopott; — 2. a kéményseprő, bal vállán létra, jobb vállán kaparó szerszám; — 3. két pásztor, szőrével kifelé fordított bundában; — 4. egy Lackó nevű alak cylinderben; — 5. a magyar paraszt, somogyi típusú fejjel, magyaros öltözetben; — 6. Jutka Marinka nevű nő, ütött-kopott viseletben; — 7. a dékán, nyakán hatalmas ádámcsutka, derekán széles, mély, hegyben végződő zacskó, ennek alján csengő; ebbe teszik a nézők a pénzt. Minthogy a betlehemesek házról házra járnak, minden szereplés után kiüríthetik a néhány fillér tartalmú zacskót. A bábok fából vannak faragva; különösen szép a magyar paraszt figurája; valamikor ilyen volt a Jutka Marinka is, de ez elveszett s most egy vásári porcellánbaba lépett be helyébe.

A lengyeltóti betlehemjáték bábjainak szerepe akkor kezdődik, mikor a betlehemmel házaló élő szereplők az ének rendjén ehhez a szakaszhoz érnek:

Induljunk Betlehembe,
Vígán legyünk szívünkben,
Ajándékot vigyünk néki,
Már üresen ne menjünk ...

Ekkor a két pásztor táncolni kezd az ének ütemére, majd a betlehemszékényben levő istálló felé fordulva meghajolnak s az énekszakasz végén eltűnnek. A következő jelenés az ördögé és a kéményseprőé, akik keményen összeverekednek, aztán eltűnnek. De mikor a Glória-éneklésre kerül a sor, megbékülve jönnek újra elő s táncolván az ének ütemére, ismét elvonulnak. Mikor a követ-

kező profán szakaszban az alamizsnajutalomra célozva kezd énekbe a társaság, Jutka Marinka jelenése következik a magyar paraszttal; táncolnak, csókolóznak s az utóbbi mívelet nagyobb illúziója kedvéért az egyik betlehemesfiú a szekrény hátán levő nyíláson becupogtat a betlehembe. (Legfennebb ennyi a bábok megszólalása.) Aztán Lackó tánca következik az ördöggel s végül kijózanító befejezésül, mikor a társaság fölszólítja szép énekszóval a ház gazdáját, hogy ne sajnálja azt a kis pénzt „e kis utazásunkért, szíves fáradtságunkért“, — megjelenik a nagyádámcsutkájú dékán, öblös, csengetyűs mély zacskójával s ha megkapta a jutalmat, ő is elvonul, majd lassan, éneklés közben az egész betlehemes társaság is eltávozik, hogy más házba kérjen bebocsáttatást.

A betlehemes-marionette e dunántúli néma szereplőkara után nézzünk meg egy másik, felsőtiszai típust, a szatmármegyei Cseke községből, amely — mint említettük — a beszélőbábos csoportba tartozik. A bábok beszédét vékony hangon minden jelenésben a betlehemes társaság bábtáncoltató szerepű tagja szolgáltatja. Természetesen valami tartalmas, hosszabb párbeszédről, vagy éppen bonyolultabb bábcselekményről itt sem lehet szó; e típus jelentősége abban áll, — ami az európai gyakorlatban a ritkaságok közé tartozik — hogy a bábok egyáltalában megszólalnak. Éppen ezért itt a bábok minden szavát bemutatjuk.

Ha a betlehemesek bejönnek a házba, a betlehemet két székre helyezik, a szereplők elfoglalják szokásos helyüket a betlehem körül; a bábtáncoltató a betlehem mögé kucorodik, lehetőleg fal vagy bútor felől, sötétbe, hogy kevésbé legyen látható. A bábok a következők: 1. két öreg juhász fehér bőrrel borítva (szőrével kifelé, ami a pásztoröltözetet jelenti); — 2. két „titiri bojtár“, fehér ingben, gatyában, fekete mellényben, nagy kalapban, vszgyis az azon a tájon szokásos magyar nyári pásztoröltözetben. (A titiri szó más magyar betlehemek Titire, Koridom, Kolidom, Maksus, Ménák stb. pásztorneveivel együtt a vergiliusi Tityrus, Korydon, Mopsus, Menalcas pásztornévből ered.) — 3. két angyal, kartalan fehér vászoningben, fehér fejkendőben, kék szalagövel; — 4. Heródes, piros posztóruhában, pirosra festett levehető fejjel; — 5. az ördög, fekete báránybőrbe öltöztetve; farka is ebből van; — 6. a halál, fehér ruhában, fekete szalagövvel; feje, nyaka fehér macskaprémmeel van fedve; csak jobb keze van; — 7. Kismiklós, a gyertyapénzszedő; inge fehér, gatyája kék, mellénye piros; sapkája sárgaréz pipakupak. Derekán, elül, papírtáska.

Az eleven angyal beköszöntője után, mikor a két eleven szereplő pásztorral együtt rákezd az énekre:

Pásztorok, pásztorok örvendezve
Siessünk, siessünk Betlehembe,
Köszöntést mondani a kisednek,
Ki váltságot hozott az embereknek ...

a bábtáncoltató betolja oldalról a két öreg juhászt s az ének végéig az ének ütemére akként táncoltatja, hogy emelgeti őket s a bábok

alját a betlehem deszkapadlójához kopogtatja. Az ének második szakaszára a két öreg juhász helyébe a két angyalt hozza elő s ugyanúgy táncoltatja, de össze is csókolóztatja őket. (Az is a bábtáncoltató dolga, hogy egy-egy eleven szereplő jelenése előtt csengessen.) Mikor a pásztorok hosszas profán vetélkedése, tréfálkozása után az egész kar újra komoly énekbe kezd:

Pásztorok keljünk fel,
Hamar induljunk el,
Betlehem városába,
Rongyos istállójába ...

újra a két juhász jelenik meg, táncol, az ének vége felé pedig a két titid bojtárt hozza, akik a következő ének alatt is járják a táncot, de elébb is lépnek a rivaldára s összeölelkeznek, összecsókolóznak. Mikor aztán elhangzik a következő ének:

Úgy, úgy, úgy, te kis Jézus jól aluggy,
Haj, haj, haj, úgy repüljél mint a raj,
Úgy repüljél mint a raj ...

a két titiri bojtár ijedve kiszalad, mert az ének szavára megjelenik a rettenetes Heródes bábja s megszólal, a bábtáncoltató sipító vékony hangjával:

Én vagyok Heródes, a zsidók királya,
Nálamnál nagyobb urat nem ismerek,
Még a haláltól sem félek.

Erre az elbizakodott kijelentésre megjelenik a halál bábja s megszólal:

Heródes, Heródes, a zsidók királya,
mondj le már minden birodalmadról és kereskedésedről,
mert te már az enyém vagy!

Az összecsapás elkerülhetetlen, a két báb egymásnak esik, verekednek s mire a kar a „Ne féljetek, pásztorok, örömet hirdetek“ kezdetű ének végére jut, a halálbáb leüti a Heródes-báb fejét. A fej a színpadon marad, a gazdája kivonul s helyébe bejön az ördög. Kapóra, mert a halálbáb most elemében van s meg is szólal eképpen:

Gyere, gyere, neked is fölborzolom a szakállad!

Miközben a kar ezt a szakaszt éneкли:

Hogyha pedig e csudát akarjátok látni,
Betlehembe menjetek és ott leszen jeletek ...

a halál keményen borzolja az ördög szakállát, azaz összeverekedik vele. Nagyobb baj nem történik, az ének végén épségben elvonulnak.

Mikor aztán a betlehemesek megjutalmazásáról szóló szakasz van az énekben folyamatban, megjelenik Kismiklós bábja, a bábtáncoltató táncoltatja, a nézők felé hajlongatja s közben cémahangon, még a kar alább következő éneke alatt is meg-megszólaltatja eképpen:

KismiklósnaK gyertyáralalót!
KismiklósnaK gyertyáralalót!

Az eleven kar befejező víg éneke eképpen kezdődik;

Nosza tehát pásztorok,
Zengedezzen a torok,
Sípeljünk, doboljunk,
Vígán zengedezzünk ...

Aztán menőben, búcsúzóul:

Nosza, nosza jó gazda,
Bocsáss minket utunkra,
Házadra, magadra
Szálljon isten áldása,

Íme azok a veszendő töredékek, gyér nyomok, foszladozó foszlányok, amelyeket a nagymúltú, egykor fényes, megragadó misztériumok marionette-jeiből a magyar néplélek ünnepi szokásgyakorlata a betlehemesjátékok keretében máig megőrzött! Nem sok, de arra elég, hogy a tárgyiak tudomásulvételén túl az olvasó arról is meggyőződjék, hogy a néplélek milyen konzerváló erővel őrzi a múlt becses emlékeinek utolsó maradványait.

Kedves olvasó!

Házadra, magadra
Szálljon Isten áldása,
Áldása!

VISKI KÁROLY

¹ A lengyel-tóti bábtáncoltatást T. I. (Ethnographia 1926. 40—44.), a Szatmár-csekeit N. Bartha Károly (U. o. 1933. 117—130.) feljegyzése alapján ismertetem.